

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВІДЗАЙМЕННИКОВИХ ЧАСТОК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті порушується питання взаємодії окремих лексико-граматичних класів слів, зокрема, з'ясовуються умови партикуляції займенникових слів. Зосереджується увага на виявленні в частках абстрагованої семантики, простежується поліфункціональність часток, визначається їхня стилістична роль у вираженні модальних та експресивно-оцінних значень.

Між різними класами лексико-граматичної системи існують певні взаємовідношення і взаємозв'язки, які виявляються в тому, що окремі одиниці можуть переходити з одного класу в інший (з однієї частини мови — в іншу). Цей перехід супроводжується втратою вихідних, первинних граматичних якостей і появою нових, що в свою чергу веде до внутрішніх семантичних і функціональних зрушень у цих одиницях. Хоча частки позбавлені лексичного значення, співвідносного з поняттями і властивого повнозначним словам, вчені засвідчують наявність у них специфічної абстрагованої семантики [1:466]. Поєднуючись із окремими словами та словосполученнями в реченні, частки доповнюють, уточнюють, конкретизують їхню семантику. Переважно вони зберігають відносну лексичну незалежність у структурі висловлювання, однак часто є конструктивно необхідними компонентами семантичної структури речень. Специфіка абстрагованої семантики в частках зумовлюється їхнім безпосереднім чи опосередкованим структурно-семантичним зв'язком із повнозначними лексемами, подібно до яких і в частках можна виявляти системні відношення — явища "полісемії, омонімії, синонімії, антонімії" тощо.

У сфері мовлення, де найчастіше функціонують частки, встановлюються особливості семантичної ідентифікації часток з одиницями інших класів, що дає змогу визначити їх лексичний репертуар. У порівнянні з іншими класами слів (у тому числі й службовими) частки меншою мірою піддаються більш-менш чіткій систематизації. Це пояснюється, передусім строкатістю їхньої семантики і структури, різномірністю складу з погляду походження, а особливо — широкими функціональними можливостями.

Основна сфера функціонування більшості часток (стилістично маркованих) — це усне мовлення, звідки вони активно проникають і в інші функціональні стилі, переважно художньо-белетристичний і публіцистичний. Частки з нейтральним (міжстильовим) забарвленням зустрічаються в усіх функціональних стилях сучасної української мови. Будучи носіями цілого семантико-стилістичного комплексу, з якого різні контекстуальні одиниці черпають те чи інше забарвлення, частки засвідчують неповторний мовленнєвий колорит української мови, її оригінальний, самобутній характер.

Формування класу часток в усі періоди розвитку мови відбувалося за рахунок партикуляції повнозначних слів.

Найдавнішими вважаються відзайменникові частки, початок формування яких учені пов'язують із останнім періодом існування індоєвропейської прамови. Займенникові елементи вже у праслов'янській мові, втративши логічний наголос у реченні, поступово перетворювалися на формально-граматичні засоби поєднання слів і речень та надавали їм додаткових відтінків значень [1:466; 2:294—295]. Партикуляції займенникових слів сприяло те, що вони втрачали зв'язок із денотатом, а, отже, і здатність виконувати дійсничну функцію. Тому вони втрачали і граматичні категорії роду, числа, відмінка та набували нових лексико-граматичних ознак, що позначилося на зміні лексичної сполучуваності та на використанні їх у невластивих синтаксичних функціях [3:56].

Так, у формі середнього роду давньої вказівної займенник *-сь* перетворився на вказівну частку *се*, яка навіть у новій українській літературній мові продовжувала активно функціонувати у цьому архаїзованому фонетичному варіанті: *Се* була провесна (Л. Українка); Чий же *се* голос? (П. Куліш). У сучасній українській літературній мові ця частка функціонує у варіанті *це* — результат трансформації поєднання *от+се>отсе>оце>оце>о+це* (за аналогією відношення *ото>о+то*) [1:482]; крім вказівної, частка *це* використовується і як підсилювальна у реченнях із риторичним запитанням. Пор.: вказівна — То *це* ми стільки вибули війни, щоб знов вернулись вони? (Л. Костенко); підсилювальна — Ти що ж *це*, поучати збираєшся мене, старого співака? (П. Крассюк); Чого *це* Василь удався до мемуарів? (В. Минко). Характерною ознакою поліфункціональності цієї частки є її поєднання з іншими (переважно підсилювальними) частками *то*, *що*, *чого*, *який*, *та же* (*ж*), *б* та ін., у результаті чого висловлювання набуває виразного емоційно-експресивного забарвлення: Який *це* біс тебе сюди заніс? — Та... *це* твій гай показував Слонові (К. Дяченко). З метою привернення чийсь уваги до явища, дії особи тощо використовується споріднена з часткою *це* підсилювально-видільна частка *оце*: Головне — не датись обернути себе в ганчірку... *Оце* головне (І. Багрянний); Ти собі подумай, Савко, як *оце* народу дивитись на отаке паскудство (О. Довженко).

Із колишньою займенниковою формою *се* пов'язується і частка *ось* (результат редукції кінцевого *e<-ose*) [1:469,482], яка функціонує як вказівна і підсилювальна та використовується для вираження найрізноманітніших модальних відтінків значень, зокрема: послідовності протікання дії — *Ось* вривається Володимир у хмари, *ось* виринає... (О. Довженко); *Ось* він уже біля дверей, *ось* загляда на голуба, *ось*... піймав (В. Винниченко); очікуваності та раптовості — Аж *ось* із Києва привозять княжну (Г. Шевченко); уточнення, конкретизації обставин дії — Та *ось* пісня урвалася (Г. Тютюнник); подиву,

захоплення — Так *ось* який ти, Маковею! (О. Гончар); вказівки на місце знаходження чогось — Охрім... копається у себе в шапці.— Аж *ось*, не загубив. *Ось* воно (Д. Мордовець); привернення уваги до когось (чогось) — *Ось* гляньте, які молодці! На Січ їх скоро пошлю! — радів підпилий Бульба (О. Довженко). Зазначена частка зазнає певних семантичних зсувів, поєднуючись із іншими частками, зокрема, часто набуває прислівникових значень "нарешті", "тут": *Ось* ми й виїхали на толоку (І. Франко); *Ось* уже і любий берег (О. Олесь); Та *ось* гнітючу тишу в хаті розплескала пісня (Г. Тютюнник).

Частка *ось* (особливо у поєднанні з відприслівниковою словотворчою *де*) набуває ознак прислівника: *Ось* місяць, зорі, солов'ї; *Осьде* хліб, а *осьде* сало (П. Тичина). Частка *ось* може набувати й ознак прислівника "зараз": — *Ось* ми його в ятір спіймаємо, — озиваються дядько Тихін (Г. Тютюнник).

Форма середнього роду давнього вказівного займенника *тє* у поєднанні зі вказівним елементом *о* (пор. *о+сь*) уже в давній українській мові функціонувала як вказівна та підсилювальна частка *ото* і споріднена з нею *от* (результат редукції кінцевого *о*) [1:469,482]: Хто ж *ото* йде? (М. Кропивницький); *Ото* жінок і не пускають в Січ (Л. Костенко); Кого злякалось? Невже мене, старого? *От* дурна дитина (Д. Мордовець). Спостерігається семантичне і функціональне зближення часток *ото*, *от* із частками *це*, *ось*, *то* (остання є застиглою формою середнього роду вказівного займенника *тє*). Частка *то* у поєднанні з відповідною дієслівною формою виступає і як спонукальна: *То* принеси ще топлива, — хтось мовив (Л. Українка). Поєднання частки *то* із словами зі значенням вказівки на щось сприяло втраті в ній вказівної функції і появи підсилювальної: *тут-то*, *той-то*, *туди-то*, *отож-то*, *то ж то* і под.

Частка *то* вживається також при вказуванні на особу, предмет, явище, дію: Народна пісня — *тож* вона усій землі окраса (М. Рильський); Люди без мови — *то* глина безлика, без'язика отара овець (В. Забаштанський). На прикладах взаємодії часток *це*, *то*, *ось*, *оце*, *ото* можна простежити явище синонімії. Пор. аналогічні конструкції: Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — *це* його мова (П. Мирний); Класична пластика і контур строгий, і логіки залізна течія — *оце* твоя, поезіє, дорога (М. Зеров); Гармонійне злиття ідеї з художньою формою... — *ось* формула ідеального твору мистецтва (В. Дрозд). У наведених прикладах синонімічні частки *це*, *оце*, *то*, *ось* мають загальноживаний характер, їх використання виходить за межі розмовного стилю, вони активно проникають і в книжні стилі, переважно в художньо-белетристичний та публіцистичний.

Етимологічно спорідненою із зазначеними займенниковими частками, співвідносними із різними формами давнього вказівного займенника *тѣ* (суч. *той*), є пізня за фіксацією у джерелах частка *отже*, у структурі якої простежується компонент *от* у поєднанні з підсилювальною часткою *же*, в результаті чого частка *отже* виконує роль підсилювальної з елементом виділення. Семантичне вона аналогічна підсилювальній частці *адже*, що фіксується в новій українській мові: *Отже* кажуть, що він із ним кудись за Тібр подався (Л. Українка). Частка *отже* засвідчується переважно на початку речення з метою підсилення значущості певного повідомлення, його вірогідності, а також підсумку чи висновку та функціонально зближується зі вставним словом: *Отже* ми, підручні, стояли біля входу (П. Тичина); *Отже* фразеологізмам властиві такі виразові якості, як образність, емоційність, оцінність, експресивність (О. Пономарів); Право поета, *отже*, й право народу (М. Рильський); Засвідчена лексема *отже* і як сполучник зі значенням "тому; через те": Справа вже майже вирішена. *Отже* треба бути напоготові (А. Головка). Генетично спорідненою частка *отже* є зі вказівною часткою *отож*: (< *ото+ж*): *Отож*: вона мені на лихо Та на погибель піросла (Т. Шевченко); *Отож*: спинилась... стою собі та й думаю (Л. Костенко). Частка *отож*: засвідчена і як модальна зі значеннями ствердження та спонукальності з відтінком застереження: *Отож*, гляди мені! (А. Головка), а також як сполучник у значенні "тому": На чім тоді ми стали, Ти знаєш сам здоров. *Отож* нема потреби Про те казати знов (Л. Українка) [4:V, 806]; *Отож* недарма ходять балачки, Що він десь дуже Руку має! (В. Шукайло).

Із формою середнього роду давнього особово-вказівного займенника *онѣ* співвідноситься давня (і сучасна розмовна) вказівна частка *оно*, яка у результаті редукції кінцевого *о* в новій українській мові функціонує у фонетичному варіанті *он*: *Он* зірка в небі пролетіла (В. Сосюра); *Он* він. Бачили? (Г. Тютюнник). У поєднанні з іншими лексичними засобами частка *он* може передавати модальні значення здогаду, спонування, захоплення, іронії тощо: Значить, *он* чого батько поїхав на ярмарок (І. Багмут); *Иди он* у кухню, помий [руки] швиденько (І. Сенченко); *Он* воно як! (І. Багмут). У поєднанні з іншими відзайменниковими частками і прислівниками (*воно, тобі, собі, мені, що; де, як*) частки *то, от, ось, ото, оце, отож*: утворюють стійкі сполуки — фразеологізми, які стилістично увиразнюють висловлювання: *он (от) воно що, оно воно як, в тім то й річ, то ж то (отож-бо, отож-то) й воно, от (ось) тобі й на, оце тобі маєш, от тобі і все, оце (ото) це, от так штука* і под. [5: I, 145, 887; II, 587, 591, 592]. Зокрема, за допомогою цих сполук створюється ефект безпосереднього, невимушеного спілкування мовців; водночас вони переда-

ють найрізноманітніші емоційно-експресивні та оцінювальні відтінки модальних значень — упевненість, переконаність у чомусь, інтенсивне ствердження, вірогідність, сумнів, здивування, здогад, очікуваність, несподіваність, зауваження, застереження, захоплення, спонування до дії, посилену ознаку і т. ін. Зі сфери побутового мовлення, що є джерелом виникнення цих стійких сполук, вони проникають і в художню літературу як один із засобів характеристики мовлення персонажів; не так часто зустрічаються в публіцистиці, де увиразнюють певні почуття, міркування, позицію автора, урізноманітнюють авторське мовлення: *То ж то й воно*, що душа в тебе молода та гаряча і довірлива до всього (О. Гончар); *Воно б то* так. *Так от* що, брате. Літа не ждуть! Літа летять (Т. Шевченко); *А що? Попавсь — от тобі й на* (Л. Глібов); *Оце тобі маєш* (Тримався, тримався з нею [скриною], а то зразу комусь і продав (М. Стельмах); *А тут — на тобі*: народжується повнокровна Німеччина (Б. Олійник).

Досить продуктивними компонентами у складі аналізованих сполук виступають застигли форми особових займенників *воно* й *тобі*, що виконують функції підсилювальних часток і поза стійкими сполуками: *Я* не знаю, нашо *воно* москалі ті коси заплітали (Т. Шевченко); Так скрізь *воно* по світі: що сторона — то звичай (Л. Українка); *А* у будень то він *тобі* не посидить в хаті (Т. Шевченко); *Оце тобі* маєш! (М. Стельмах). Переходові в частку особового займенника у формі середнього роду *воно* сприяло його функціонуванню в ролі вказівного займенника *це* [1:483]. Частка *тобі* пов'язується з вихідною формою давального (т. зв. етичного) відмінка особового займенника 2 ос. одн. *ти*, що вже в давніх текстах засвідчується як підкреслювальна частка [1:471]. Аналогічний зв'язок простежується і між підсилювальними частками *мені, собі* та формами давального відмінка відповідно займенника 1 ос. одн. *-ми* і зворотного *-си*, які у давній мові виконували видільну функцію. Втративши дейктичну функцію і словозмінні ознаки, застигли займенникові форми *воно, собі, мені, його, тобі* поповнили склад часток, які використовуються як засоби стилістичного увиразнення висловлювань, оскільки надають їм своєрідної інтимізації, підкреслюють напруженість думки, сприяють приверненню уваги співрозмовника (читача) та посилюють експресію.

Частка *собі* поширена у фольклорі — казках, легендах, оповідях, де виступає як обов'язковий компонент у поєднанні з дієсловами буття. Пор.: *Жили собі* дід та баба; *Була собі* дівка; *Живуть собі* та живуть. У випадках, коли використовуються фольклорні мотиви і прийоми у художньому та публіцистичному стилях, за допомогою введення цієї частки посилюється образно-емоційний ефект при зображенні контрастних явищ, дій, станів: був *собі*

чоловік. Був день як день і раптом — непорядок (І. Драч); У нашому й сусідніх селах... чимало Розсох, і кожен всяк *собі* мастак ("Наука і культура", 1988, вип. 22). Частина *собі* виконує також функцію підсилювально-видільної: Сидимо *собі* та їдемо. Пани про своє говорять, а я сам *собі* про своє думаю (Б. Грінченко); Ото й не думай. Сватай *собі* Галю (Л. Костенко), та означальної (у поєднанні зі словами *нічого, такий, так що*) [4:IX, 432]: Годують *нічого собі* (М. Коцюбинський); Вчилася вона *так собі* і завжди клянчила, щоб їй підказували (О. Гончар). У поєднанні з підсилювальною часткою / (*й*) частка *собі* набуває ознак прислівника у значенні "також": Я й *собі* пройшла в садок (М. Вовчок). Аналогічну функцію виконує і частка *тобі*: І *такий тобі* хлопець, що далі нікуди, і *такий тобі* хлопець, що ну (В. Симоненко).

Використання займенника *мені* у функції частки ілюструє тісніший семантичний зв'язок її з вихідною займенниковою словоформою, а тому "Словник української мови" [4:XI, 618] подає її лише як займенникову словоформу у складі фразеологічних сполук. Проте закріплення займенника у фразеологізмах розриває цей зв'язок, а отже, спостерігається повна десемантизація вихідної форми і перехід її у частку. Пор.: Ну що *мені (його)* робити? (розм.) — вказівка на особу втрачена, акцентується дія. Пор. ще: Теж *мені* хвостощі! (О. Довженко) — наявність частки стилістично увиразнює вислів. Пор. ще частку *його* у цій функції: Святий *його* знає (5:11,937); Хто *його* розбере тепер, куди ми посуваємось (Л. Українка).

Помітне місце у системі емоційно-експресивних часток займенникового походження займає частка *що*, співвідносна з давньою формою *чъто*. Виникнення сучасного фонетичного варіанта зумовлене явищем дисиміляції в результаті занепаду редукованого [ъ] і наступного збігу африкати [ч] та проривного [т] [1:136]. У функції питальної частки з кінця XV СТ. засвідчується зворот *шьто* за [1:477; 2:128]. Сучасний варіант *що за* побутує у сфері емоційно забарвленого розмовного мовлення переважно у конструкціях з риторичним питанням, звідки активно проникає і в інші функціональні стилі — художній та публіцистичний. При цьому висловлювання набувають виразних ознак захоплення, здивування, невдоволення, обурення, зацікавленості, вказівки тощо: *Що за* погляд в цеї чарівниці! (Л. Українка); *Що за* благодатна ніч! (Д. Мордовець); *Що за* часи настали нині? (В. Шукайло); Вийдіть з хати, кажу вам! *Що за* народ, їй-богу (О. Довженко); *Що там за* гомін? Ось я навчу вас тихо сидіти (М. Вовчок); І *що за* птиця ти така? (П. Красюк); Та *що* Василь за господар? Де воли, де вівці? (М. Черемшина).

В окремих випадках функціонування сполука *що за* набуває ознак сполучного засобу й означальної частки, співвідносною з питально-відносним зай-

менником *який*: Ой сестричко, якби ти знала, *що за* лютий дід отой боярин! (Л. Українка).

Значення вказівки, зауваження передає частка *що* у поєднанні з вказівною часткою *це (се)*: *Що се* ти, козаче, на варті без сорочки? (Д. Мордовець), а в поєднанні з підсилювальними та питальними частками (напр., *ж, чи*) сприяє увиразненню перепитування, надає висловлюванню значення непевності, вимушеної згоди тощо: Ну, виїжджати, *чи що?* (Г. Тютюнник); *Що ж*, Бої — так бої. Нам не вперше страждать (В. Сосюра); Ну, *що ж* — хай буде поєдинок! (М. Коцюбинський). У поєднанні з підсилювальною часткою *а* вона набуває вигуків характеру для вираження втіхи, глузування, переконання у правильності певних дій: *А що!* Таки по моему стало! — сказала Настя (І. Нечуй-Левицький). Стилістично виразною модальною сполукою є поєднання кількох часток з часткою *що*, яка виконує функцію вказівної: Геть, кажу! — марно пробує [Василина] зрушити з місця Мирона... — Га-га-га! — міцніше впирається в одвірок чоловік, і *хоч би тобі що* (М. Вовчок). Функцію підсилювальної виконує частка *що*, приєднуючись до прислівників *тільки, поки*: З ким то ти, Оксано, розмовляла *тільки що* на східцях? (розм.); Загалом судових справ по рекету *поки що* раз-два та й по всьому... (3 газет).

Частка *щось* у поєднанні з прийменником *з (із)* здебільшого функціонує як неозначено-кількісна зі значенням приблизності: В просторій кімнаті стояло *щось із* п'ятнадцять столиків (М. Трубаїні); Параска *щось з* місяць вибирала (П. Мирний); Прокинулась *щось* о восьмій годині (М. Хвильовий).

Частка *щось* може надавати висловлюванню підсилювального характеру, а також вказувати на вагання, невпевненість мовця: Але ситуація не зовсім зрозуміла. *Щось* моїх хлопців трохи нудить (Ю. Щербак); Я *щось* не чув... ні про якого Світайла, — сказав Єремія (І. Нечуй-Левицький).

Окрему групу складають частки, похідні від означального займенника *сам* у формах *самий, сама, саме*. Найчастіше частки, співвідносні із займенником *саме*, уживаються з обмежувальною функцією у значенні "лише, тільки", причому, засвідчуються вони у різних, словозмінних формах, що вказує на неповний розрив останніх із власне займенниками: Зосталися *самі* вишкварки (Номис); Хати не було. Була *сама* піч з високим комином (О. Довженко). У значенні "навіть" частка *сам* надає висловлюванню більшої категоричності, незаперечного доказу певної думки: Торуй свій шлях — той, що твоїм назвався... до нього *сам* Господь тебе прирік (В. Стус); *Сам* цар Давид жону свою отверг (Л. Костенко); Грицько... із *самим* чортом побалакає, хай би тільки слухав! (К. Гордієнко); Чи в Києві, чи в Полтаві, чи в *самій* столиці ходив чумак з мазницею помежи крамниці (С. Руданський).

Застигла словозмінна форма середнього роду *саме* у ролі частки із наголосом на першому складі має уточнювальне значення "якраз" і більшою мірою ілюструє повний розрив із вихідною словоформою. Вона функціонує переважно як уточнювально-видільната обмежувальна: Кобзар... співає *саме* в цю хвилину (Л. Костенко); *Саме* напровесні Настя злягла (М. Коцюбинський); Коваль слухав уважний і врешті, *саме* як дійшло до того, що Дорошенко про заробітчан казав, крякнув і перепинив мову (А. Головка). Ця частка вийшла за межі розмовного стилю і вживається як підкреслювальна та підсилювально-видільна навіть у науковому стилі. Пор.: "*Саме* в такий спосіб виникають засвідчувані... пам'ятками форми..." (Історія української мови. Морфологія.— С. 160); "Цим такі слова відрізняються від авторських неологізмів, тобто слів, які нерідко будуються *саме* всупереч системі, щоб привернути до себе увагу своєю невизначеністю" ("Культура слова".— Вип. 8.— С. 34—35).

Аналіз відзайменникових часток дозволяє зробити такі висновки:

Відзайменникові частки належать до найдавніших у складі цього класу слів. Партикуляції займенників сприяло послаблення їхньої семантики, втрата зв'язку з денотатом (дейктичної функції) і поява нових граматичних якостей для вираження різноманітних модальних значень.

Навіть у межах одного лексико-граматичного класу засвідчуються лексеми, які за певних умов (поєднання з іншими частками, з прислівниками, дієсловами відповідної семантики тощо) можуть виконувати різні функції у вираженні синтаксичної категорії модальності.

Багатоманітність модальних відтінків значень, що передаються за допомогою часток, створює

умови для їхнього необмеженого стилістичного використання.

Семантична спорідненість багатьох часток не дає підстав для їх смислового та функціонального отождення. Як засвідчує аналізований матеріал, значення часток диференційовані. В окремих випадках вживання спостерігається нечітке розрізнення вихідної і вторинної форм, що вказує на неповний перехід лексичних одиниць з одного лексико-граматичного класу в інший або на синкретичне поєднання функцій.

Первинні властивості дозволяють розглядати ту чи іншу частку як системний варіант, а вторинні — допомагають встановити їх семантико-синтаксичну рухливість, у результаті чого частки одного розряду засвідчуються у складі інших розрядів.

Хоча основна сфера функціонування часток — це розмовно-побутове мовлення, вони активно проникають і в книжні стилі, переважно — художній та публіцистичний. Стилістично нейтральні частки використовуються в усіх функціональних стилях української мови.

Потенційні можливості, закладені в частках, особливо у випадках їх органічного поєднання у стійких сполученнях, досить різнобічні. За їх допомогою можуть творитися найрізноманітніші виразові стилістичні ефекти. Вони виступають засобом відтворення певних емоцій, почуттів, посилення дії, стану, ознаки, підкреслення смислових центрів у висловлюваннях тощо. У системі літературної мови частки відіграють важливу роль, оскільки саме вони надають мовленню виразного національного колориту, допомагають відтінювати індивідуальне мовлення, засвідчують самотутній характер української мови.

1. Історія української мови. Морфологія.— К.: Наук, думка.— 1978.— 539 с.

2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука.— К.: Наук, думка.— 1966.— 594 с.

3. Василь Ожоган. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови.— К.— 1997.— 231 с.

4. Словник української мови. В 11 т.— К.: Наук, думка.— Т. I—XI.— 1970—1980.

5. Фразеологічний словник української мови. В 2 т.— К.: Наук, думка.— 1993.

Simonova K.

THE PECULIARITIES OF THE FUNCTIONING OF PRONOMINAL WORDS IN UKRAINIAN LANGUAGE

In the article a question about interaction of separate lexico-grammatical classes of words is raised, in particular, conditions of pronominal words particulation are revealed. Attention is concentrated on exposure of abstracted semantics in particles, polyfunctionality of particles is observed, their stylistic importance in expression of modal and expressively estimative meanings is defined.